

PAPER DETAILS

TITLE: Seyhzâde Muhyiddin Kocevî'nin Beyzâvî'ye Elestirilerinin Değerlendirilmesi

AUTHORS: Sükrü MADEN

PAGES: 33-55

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1155302>

Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi
Turkey Journal of Theological Studies
[Tiad-2017]

[Tiad], 2020, 4 (1): 33-55

**Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'nin Beyzâvî'ye Eleştirilerinin
Değerlendirilmesi**

Evaluation of the Criticism of Shayhzada Muhy Al-Din Qujawi to Al-Baidawi

Şükrü MADEN

Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Assistant Professor., Karabuk Unvi. Theology Faculty

madensukru@gmail.com

Orcid ID: 0000-0002-7165-6299

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 20.04.2020
Kabul Tarihi / Accepted : 17.06.2020
Yayın Tarihi / Published : 17.06.2020
Yayın Sezonu : Haziran
Pub Date Season : June

Atıf/Cite as: MADEN, Şükrü . "Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'nin Beyzâvî'ye Eleştirilerinin Değerlendirilmesi". Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 4 / 1 (Haziran 2019): 33-55 .

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/tiad>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU- Karabuk University, Faculty of Theology, Karabuk, 78050 Turkey. All rights reserved.

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'nin Beyzâvî'ye Eleştirilerinin Değerlendirilmesi*

Öz

Tefsir hâşiyeleri esas aldıkları eserlerin daha kolay ve doğru olarak anlaşılmasına yardımcı olmaları yanında hâşiye yazarlarının birtakım eleştiri ve itirazlarını da içerirler. Bu eleştirilerin yoğunluğu ve çerçevesi ise muhaşşîlerin tercihlerine bağlı olarak değişmektedir. 16. asır Osmanlı âlimlerinden Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî (ö. 950/1543) Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl* isimli tefsiri üzerine yazılmış en meşhur hâşiyelerden birini kaleme almıştır. Şeyhzâde'nin hâşiyesi *Envâru't-tenzîl*'in anlaşılmasında çokça faydalı olmasıyla öne çıkmakla birlikte eserde Beyzâvî'ye yönelik birtakım itirazlarla karşılaşmaktadır. Şeyhzâde, dilbilim, inanç esasları ve fıkıh gibi çeşitli ilkeler çerçevesinde eleştiri ve kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Tercihlerini bazı sebep ve delillerle temellendirmeye çalışmıştır. Tefsir hâşiyelerinde müfessirlere yöneltilen eleştiriler, bu eserlerin sadece tefsirlerin anlaşılmasına yönelik olarak değil, Kur'an'ın sahih olarak yorumlanması noktasında da tefsir literatürünün önemli bir parçası olduklarını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hâşiye, Eleştiri, Beyzavi, Şeyhzade Muhyiddin Kocevi.

Evaluation of the Criticism of Shayhzada Muhy Al-Din Qujawi to Al-Baidawi

Abstract

Although hashiyas of tafsir helps to understand the things they want to explain more easily and accurately, it also contains some criticism by its authors. Shayhzada Muhy Al-Din Qujawi (d. 950/1543), one of the 16th century Ottoman scholars, wrote one of the most famous hashiya written on the commentary by Anwar al-tanzîl of Al-Baidawi. Although Shayhzada is very useful in understanding the subject of Anwar al-tanzîl, there are some criticisms about Al-Baidawi in the work. Shayhzada has put forward criticism and his own views within the framework of various principles such as linguistics, belief principles and fiqh. He tried to base his preferences with some reasons and evidence. These criticisms directed from hashiyas of tafsir to commentators show that these works are not only at the point of understanding the tafsir works, but also in the tafsir literature for the correct understanding of the Qur'an.

Keywords: Quranic Exegesis, Hashiya, Critic, Baidawi, Shayh-zada Qujawi.

* Bu çalışma *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneği* isimli doktora tezimizin (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 211-213. sayfaları arasındaki kısmının geliştirilmesi sûretiyle hazırlanmıştır.

Giriş

Tefsir hâşiyelerinde genel itibariyle müfessirlerin açıklamalarını daha anlaşılır kılma çabası öne çıksa da şârih ve muhaşşîler, eleştiri ve itirazlarına da çoğu zaman eserlerinde yer vermişlerdir.¹ Bu eleştirilerin bir kısmı reddiye seviyesinde çok yoğundur.² Pek çoğunda ise muhaşşîler takip ettikleri metnin açıklanmasını ön planda tutmakla birlikte gerekli gördükleri hususlarda tenkit ve tashihlerini ortaya koymuşlardır.³ Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed b. Muslihiddin Mustafa b. Şemseddin el-Kocevî (ö. 950/1543)⁴ de Kâdî Beyzâvî'nin

¹ Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzîl Hâşiyesi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 112.

² İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/1284), Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı üzerine kaleme aldığı *el-İntisâf* adlı yoğun eleştiri içerikli eseri bunun en dikkat çekici örneklerinden biridir. Eser hakkında kapsamlı bir çalışma için bk. Fethi Ahmet Polat, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler: Mu'tezilî Zemahşerî'ye Eş'arî İbnü'l-Müneyyir'in Eleştirileri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 123-465.

³ Bu husustaki bazı akademik çalışmalar için bk. Nihat Uzun, *İslam Tefsir Geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri: Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin el-Beydâvî'ye Eleştirileri* (Ankara: Ankara Okulu, 2016); Celil Kiraz, "Envârü't-Tenzîl Eleştirileri ve Tahlili", *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*, ed. Mustakim Arıcı (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 659-705; Mehmet Kaya, "Müellifi ve Kendisinde Hata Edilen Bir Eser Olarak Cemâleddîn Aksarâyî (ö. 791/188)'nin Hâşiye Ale'l-Keşşâf'ı ve Mutezilî Düşünce sistemi ile Zemahşerî'ye Eleştirileri", *I. Uluslararası Aksaray Sempozyumu*, (Aksaray: Aksaray Üniversitesi Somuncu Baba Tarih ve Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını, 2017), 507-531; Sultan Ümmügülsüm Gündüzalp, "Atûfî'nin Mir'âtü't-Te'vîl Adlı Envârü't-Tenzîl Hâşiyesinde Beyzâvî'ye Yönelik Eleştirileri", *Osmanlı'da İlm-i Tefsir*, ed. M. Taha Boyalık & Harun Abacı (İstanbul: İSAR Yayınları, 2019), 283-316.

⁴ Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî, yetişkinlik dönemini 16. yüzyılın ilk yarısında geçirmiş bir Osmanlı âlimidir. İstanbul'da Hoca Hayreddin Medresesi'nde müderris olarak görev yapmıştır. Müderrisliği bıraktıktan sonra mahalle mescidinde uzun süre Kâdî Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl* isimli tefsirini okutmuştur. Kaynaklar onun tefsir derslerinin ilgiyle takip edildiğinden bahsetmektedir. Şeyhzâde, eserleri itibariyle müfessir ve fakih yönüyle öne çıkan bir âlim olmakla birlikte kaynaklar onun tasavvufî bir hayat benimsediğini özellikle belirtmişlerdir. Şeyhzâde Muhyiddin Efendi, hicrî 950 (1543-1544) tarihinde vefat etmiştir. Şeyhzâde'nin en meşhur eseri Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* isimli tefsirine yazdığı hâşiyedir. Yine müellifin *Şerhu Vikâyeti'r-rivâye fi mesâilî'l-Hidâye*, *Ta'lik alâ Şerhi'l-Hidâye*, *Şerhu Meşârikü'l-envâr*, *Şerhu Hırzî'l-emânî*, *Şerhu Miftâhî'l-'ulûm*, *Şerhu'l-Misbâh li'l-Mutarrizî* ve *Şerhu Kasîdeti'l-bürde* adlı eserleri bulunmaktadır. Hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fi 'ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-Arabî, 1395/1975), 245-246; Müstakîmzâde Süleymân Sa'dedîn Efendi, *Meşâyihnâme-i İslâm* (İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1716), 4a-4b; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *el-Bedru't-tâli' bi-mehâsini men ba'di'l-karnî's-sâbi'* (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts.), 2/269-270; Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, haz. Mustafa Özel (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002), 113; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), 2/643; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâdir* (Beyrut: Müessesetü Nüveyhizi's-sekâfiyye, 1409/1988), 2/637-638; Erdoğan Baş, "Şeyhzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/97-98; Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzîl Hâşiyesi*, 119-133.

(ö. 691/1291-1292)⁵ *Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* adlı tefsiri üzerine yazdığı hâşiyede müfessire bazı eleştiriler yöneltmiştir. Bu çalışmada Şeyhzâde'nin söz konusu eleştirileri değerlendirilmektedir.

Çalışmada makale sınırları içinde Şeyhzâde Muhyiddîn Kocevî'nin İsrâ sûresinin 109, Tâhâ sûresinin 64, Nûr sûresinin 23 ve Kiyâme sûresinin 23. âyetleri çerçevesinde Beyzâvî'ye yönelttiği eleştiriler incelenecektir. Şeyhzâde'nin itirazları diğer hâşiyeler ve genel tefsir literatürü ile karşılaştırılarak eserler arasındaki etkileşim ve ayrışmalar dikkate alınacaktır. Şârih ve muhaşşîlerin müfessire yönelttikleri tenkitler sadece takip edilen metnin anlaşılması hususunda değil, aynı zamanda Kur'ân'ın doğru anlaşılıp yorumlanması noktasında da bu eserlerin ne ölçüde katkı sağladıklarını göstermesi açısından incelenmeyi hak etmektedir.

1. Secdede Yüzün İlk Yere Konan Kısım Çene Olduğu İçin mi “Yehırrûne li'l-ezkân” (el-İsrâ 17/109) Buyrulmuştur ve Bu İfadedeki Lâm Harf-i Ceri İhtisas İçin midir?

İsrâ sûresinin 107-109. âyetlerinden oluşan pasajda kendilerine ilim verilen kimselerin Kur'ân okununca secde ederek çeneleri üzerine kapandıkları ve “Rabbimiz bütün kusur ve noksanlardan münezzehtir, Rabbimizin vaadi muhakkak yerine getirilir” dedikleri belirtildikten sonra onların ağlayarak çeneleri üzerine yere kapandıkları tekrar ifade edilip Kur'ân'ı dinlemenin onların huşûunu artırdığına dikkat çekilir. Müfessir Kâdî Beyzâvî, 109. âyetteki “وَيَخْرُونَ لِلْأَذْقَانِ يَبْكُونَ” (Ağlayarak çeneleri üzerine kapanırlar) ifadesini şöyle tefsir etmiştir:

Allah, “يَخْرُونَ لِلْأَذْقَانِ” ifadesini halin veya sebebin farklı olmasından dolayı tekrar etmiştir.⁶ Bu ifadenin ilk defa zikredilmesi, vaadin yerine getirilmesi sırasındaki şükür içindir. İkinci zikri ise ilim verilenlerin Allah korkusundan ağlayarak Kur'ân'ın öğütlerinden etkilenmeleri sebebiyledir. Allah, secde edenin yüzünün yere konan/atılan ilk organı olduğu için çeneyi zikretmiştir (وَذَكَرَ الذَّقْنَ لِأَنَّهُ أَوَّلُ مَا يَلْقَى الْأَرْضَ مِنْ وَجْهِهِ)

⁵ Kâdî Beyzâvî'nin vefat tarihi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bu husustaki son araştırmalardan birinde Beyzâvî'nin hicrî 691 tarihinde vefat ettiği ifade edilmiştir. Hakkında bk. Müstakim Arıcı, “Bir Biyografinin Yeniden İnşası: Kâdî Beyzâvî, İlişki Ağları ve Eserleri”, *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*, ed. Müstakim Arıcı, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 23-103.

⁶ “يَخْرُونَ لِلْأَذْقَانِ” ifadesi hem 107. hem de 109. âyette zikredilmektedir.

الساجد). "لِلْأَذْقَانِ" ifadesindeki *lâm* ise yere kapanmayı çeneye mahsus kılmak içindir (واللام فيه لاختصاص الخور به).⁷

Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'i üzerine bir hâşiye kaleme alan Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'nin müfessirin bu açıklamalarına iki nokta da itirazı bulunmaktadır. Öncelikle o, Beyzâvî'nin âyetle "el-ezkân" (çeneler) kelimesinin zikredilme sebebi olarak, çenenin secdeye yüzün yere ilk değen organı olmasına dair açıklamasını eleştirmiştir. Şeyhzâde'ye göre bu, yeniden düşünülmesi gereken bir ifadedir. Çünkü secdeye kişinin yere değen organları çenesi değil, alnı ve burnudur. Bununla birlikte Şeyhzâde'ye göre secde edecek kimsenin yüzünün yere en yakın olan ve yere ilk önce yönelen organı çenesi olduğu için âyetle "çene" kelimesinin zikredildiği söylenebilir.⁸

Öncelikle ifade etmek gerekir ki Beyzâvî'nin Şeyhzâde tarafından eleştirilen bu açıklamasının kaynağı Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ıdır. Zemahşerî, çenesi üzerine kapanmaktan kastın yüz üstü düşmek anlamında olduğunu ifade etmiş, âyetle sakalların toplandığı yer olan çenenin zikredildiğini, çünkü secde eden kişinin yüzünden yere konan/atılan ilk organın çene olduğunu (لأن (الساجد أول ما يلقي به الأرض من وجهه الذقن) belirtmiştir.⁹

Bazı müfessir ve muhaşşîlerce bu iki müfessirin söz konusu ifadelerine çeşitli açılardan izah getirmeye çalışanlar olduğu gibi Şeyhzâde gibi itiraz yöneltenler de olmuştur. Örneğin *el-Keşşâf*'ı bazı ilavelerle birlikte ihtisar eden Fasîhüddin el-Mâbirnâbâzî'ye (ö. 720/1320'de sağ)¹⁰ göre âyetle secde halindeyken alına göre daha uzak olmasına rağmen çenenin zikredilmiş olması daha belîğ olmuştur. Yani âyetle bahsedilen kimseler huşû ve tevazularından dolayı sanki çenelerini dahi yere dokunduracak kadar yere kapanmışlardır. Bu da âyetle bahsedilen kimselerin yere kapanmada mübâlağa gösterdikleri anlamına gelmektedir.¹¹

⁷ Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, nşr. Muhammed Subhi Hallâk & Muhammed Ahmed el-Atraş (Dimeşk-Beyrut: Dâru'r-reşîd, 1421/2000), 2/324.

⁸ Şeyhzâde Muhammed b. Muslihiddin Mustafa el-Kocevî el-Hanefî, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Şahin (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1419/1999), 5/438-439.

⁹ Cârullâh Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücuhi't-te'vîl*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd & Ali Muhammed Muavvaz (Riyâd: Mektebetü'l-ubeykân, 1418/1998), 3/559-560; krş. Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 2/324.

¹⁰ Taha Boyalık, *el-Keşşâf Literatürü: Zemahşerî'nin Tefsir Klasığının Etki Tarihi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 68-70.

¹¹ Fasîhüddin el-Mâbirnâbâzî, *Ferâidü't-tefsîr*: aktaran Şerefüddîn el-Hüseyn b. Abdillâh et-Tîbî, *Futûhu'l-gayb fi'l-keşf an kınâi'r-rayb*, thk. İyad Ahmed el-Gavc v.dğr. (Dübey: Câizetü Dübey ed-devliyye li'l-Kur'ânî'l-Kerîm, 2013/1434), 9/395-396.

Takrîbü't-tefsîr adlı bir başka *el-Keşşâf* muhtasarının müellifi olan Kutbüddîn el-Fâlî (720/1320 civarı)¹² ise bu açıklamaya itiraz etmiştir. Çünkü secde sırasında öncelikle alın ve burun yere değmektedir. Secde hareketine başlandığında yüzün yere en yakın kısmı çene olduğu için âyette “el-ezkân” (çeneler) kelimesi zikredilmiştir. Ona göre bu ifade ile âyette sakalların toprağa sürülmesi anlamında boyun eğme konusunda mübâlağalı bir üslup kullanılmıştır.¹³

Ancak İbnü't-Temcîd (ö. 880/1475), Kutbüddîn el-Fâlî'nin âyete yüklediği anlamı uzak bir ihtimal olarak değerlendirmektedir. İbnü't-Temcîd'e göre insanlar adet olarak yeri öperek tazimde bulundukları için âyette “çeneler” zikredilmiştir. Yeri öperken de yüzdeki yere ilk değen organ çenedir.¹⁴

Tefsirinde Zemahşerî ve Beyzâvî'yi sıkı bir biçimde takip ettiği bilinen¹⁵ Molla Gürânî (ö. 893/1488) de secde sırasında yüzün yere ilk değen organının çene olduğuna dair izahı vakıya aykırı bulmaktadır.¹⁶

Envâru't-tenzîl üzerine yazılmış önemli haşiyelerden birinin müellifi olan Sa'dî Çelebi (ö. 945/1539) de secde eden kişinin yere ilk olarak alnını ve burnunu koyduğu gerekçesi ile Beyzâvî'nin ifadesini problemli bulmaktadır. Ancak ona göre âyette bahsedilen secdenin, bilinen secdenin dışında bir yolla gerçekleşmiş olması söylenebilir.¹⁷

Fakat Muhammed b. Hasan el-Kevâkibî (ö. 1096/1685), Sa'dî Çelebi'nin bu değerlendirmesine itiraz etmiştir. Kevâkibî Beyzâvî'nin burada, kişinin yere kapanmaya başladığı sırada yüzündeki yere en yakın organının çenesi olduğunu kastettiğini ifade etmiştir. Diğer taraftan o, Sa'dî Çelebi'nin âyetteki secdenin farklı bir şekilde gerçekleşmiş olabileceğine dair açıklamasına da sert bir şekilde karşı çıkmaktadır. Ona göre bütün mü'min âlimler tarafından âyette bahsedilen kimselerin secdelerinin ilâhî kaynaklı olmayan bir secde olması çok çok uzak bulunmuştur.¹⁸

¹² Boyalık, *el-Keşşâf Literatürü*, 71.

¹³ Kutbüddîn el-Fâlî, *Takrîbü't-tefsîr*: aktaran İbnü't-Temcîd Muslihuddin Mustafa b. İbrâhim el-Hanefî er-Rûmî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmî'l-Beyzâvî ve me'ahû Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, nşr. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1422/2001), 11/611.

¹⁴ İbnü't-Temcîd, *Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, 11/611.

¹⁵ Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 146; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*, 2/609-610.

¹⁶ Şihâbüddîn Ahmed b. İsmâîl Molla Gürânî, *Gâyetü'l-emânî fî tefsîri kelâmi'r-Rabbânî*, thk. Hâmid b. Ya'kûb el-Ferîh (Dübey: Dârü'l-hadâra, 1439/2018), 4/478-479.

¹⁷ Sa'dî Çelebi, *Hâşîye ale'l-Kâdî el-Beyzâvî* (İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, 168), 87b.

¹⁸ Muhammed b. Hasan el-Kevâkibî, *Hâşîye alâ Hâşiyeti Sa'dî Efendi* (İstanbul Beyazıt Kütüphanesi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 80), 98b.

Kâzerûnî (ö. 945/1539) ise müfessirin bu ifadesinin *el-Keşşâf*'tan alındığını belirttiikten sonra müfessir tarafından çenenin secde hâlindeyken yüzün yere "en yakın" organı olmasının kastedildiğini ifade etmiştir. Kâzerûnî, müfessirin ifadesine bu şekilde açıklama getirdikten sonra kendisine göre âyette çenenin zikredilme sebebine de değinmiştir. Ona göre âyette çeneler, yere kapanmada mübâlağayı ifade etmek için zikredilmiştir. Çünkü secde sırasında çenenin yere değmesi oldukça zordur.¹⁹

Şihâbüddîn el-Hafâcî'nin (ö. 1069/1659) *Envâru't-tenzîl* üzerine kaleme aldığı hâşiyede ise bu tartışmayla ilgili bir özetle karşılaşılmaktadır. Hafâcî, Beyzâvî'nin bu açıklamasının *el-Keşşâf*'ta da yer aldığını ve Zemahşerî'ye de secdede yere ilk değen organların alın ve burun olmasından dolayı itiraz edildiğini belirttiikten sonra şârihlerin bu husustaki görüşlerini sıralamıştır. Onun anlatımıyla bir görüşe göre âyette çenelerin zikredilmesinin sebebi, secde etmeye başlarken yüzdeki yere "en yakın" organın çene olmasıdır. İkincisi âyette boyun eğme konusunda sakalların toprağa sürülmesi anlamında mübâlağa yapılmıştır. Üçüncü olarak ise âyetteki "يَخْرُونَ لِلْأَذْقَانِ" ifadesi, çenesi "üzerine" yere kapanmak (يَخْرُونَ عَلَى الْأَذْقَانِ) anlamındadır.²⁰ Ancak Hafâcî, bu konuda müfessirlerin tarafını tutmaktadır. Ona göre Beyzâvî ve Zemahşerî'ye yöneltilen eleştiriler onların ifadelerindeki "lekıye" fiilinin anlamından habersiz olmaktan kaynaklanmaktadır. Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V./XI. asrın ilk çeyreği) de belirttiği üzere²¹ bu kelime bir şeyi karşılamak anlamına gelmektedir. Dolayısı ile yere kapanan, secde eden bir kimse için yerin tam karşısındaki organı çenesidir. Yani ona göre âyeti illâ mecazî manaya hamletmeye gerek yoktur, hakikî ve zâhir anlamıyla da anlaşılabilir. Diğer taraftan Hafâcî, âyetin mübâlağa, kinâye veya temsîlî üslup ile de söylenmiş olabileceğini kabul etmektedir.²²

Envâru't-tenzîl üzerine kapsamlı bir hâşiyeye kaleme alan İsmail Konevî (ö. 1195/1781) ise Beyzâvî'ye karşı açıktan bir itiraz üslubu benimsemese de âyette zâhirî anlamın kastedilmediğini, mübâlağa bulunduğunu belirtmiştir.²³

Anlaşıldığı üzere Şeyhzâde'nin de dahil olduğu bazı muhaşşiler Zemahşerî ve Beyzâvî'nin ifadelerini secdede çenelerin yere değmediği gerekçesi ile

¹⁹ Ebü'l-Fazl el-Kuraşî es-Siddîkî el-Kâzerûnî, *Hâşiyetü'l-Kâzerûnî* (Kahire: Dârü'l-kütübî'l-Arabiyyeti'l-kübrâ, ts.), 3/213.

²⁰ Şihâbüddîn el-Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb: İnâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râdî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* (Beyrut: Dâru sâdır, ts.), 6/68.

²¹ Ebü'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts.), 453.

²² Hafâcî, *İNâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râdî*, 6/68.

²³ İsmâüddîn İsmâil b. Muhammed el-Hanefî el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmî'l-Beyzâvî ve me'ahû Hâşiyetü İbnî't-Temcîd*, nşr. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1422/2001), 11/611.

eleştirirken pek çok muhaşşî müfessirlerin ifadelerine izah getirmeye çalışmışlardır. Bu noktada öne çıkan yoruma göre Beyzâvî, secdeye başladığı sırada yüzün yere “en yakın” organı çene olduğu için böyle bir ifade kullanmıştır. Hafâcî ise kendine özgü farklı bir izahla müfessirlerin ifadesinde bir işkâl olmadığını açıklamıştır. Âyetle “ezkân” kelimesinin zikredilmesinin sebebi olarak ise kendilerine ilim verilen kimselerin yere kapanırken çenelerini dahi toprağa dokunduracak kadar tevazu ile Allah’a karşı boyun eğdikleri, büyük bir mahviyet içinde oldukları ifade edilmiştir.

Muhaşşiler; Zemahşerî ve Beyzâvî’nin söz konusu ifadesinin secde etmeye başlarken yere “en yakın” organ olarak anlaşılabileceğini söylerken kuvvetle muhtemel Zeccâc’dan (ö. 311/923) yararlanmışlardır. Zeccâc, âyetle niçin çenelerin zikredildiğini açıklarken secde eden kişinin yüzündeki yere en yakın yerin çene olduğunu (فَأَقْرِبَ الْأَشْيَاءَ مِنْ وَجْهِهِ إِلَى الْأَرْضِ الذَّقْنُ) söylemiştir.²⁴ Diğer taraftan Zeccâc’ın, Zemahşerî’nin temel kaynaklarından olduğu bilinmektedir.²⁵ Zemahşerî’nin “لَأَنَّ السَّاجِدَ أَوْلَى مَا يَلْقَى بِهِ الْأَرْضُ مِنْ وَجْهِهِ الذَّقْنُ” ifadesi ile Zeccâc’ın kastettiği manayı murad etmiş olması muhtemel görünmektedir. Bununla birlikte kanaatimizce²⁶ Zemahşerî söz konusu ibaresini Kur’ân’dan esinlenerek oluşturmuş olabilir. Tâhâ sûresinin 70. âyetinde²⁷ Hz. Musa’nın âsâsı sihribazların iplerini yutunca sihribazların secdeye kapandıkları “فَأَلْقَى السَّحَرَةُ سُدًّا” ifadesi ile anlatılmıştır. Kuvvetle muhtemel Zemahşerî, bu âyetin ibaresini örnek almış olmalıdır. Diğer taraftan “elkâ” fiili, “atmak”²⁸ manasına

²⁴ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân ve i’râbüh*, şrh. ve thk. Abdülcelîl Abdüh eş-Şelebî (Beyrut: Âlemü’l-kütüb, 1988/1408), 3/264. Ayrıca bk. Ebû Ca’fer en-Nehhâs, *Meâni’l-Kur’âni’l-Kerîm*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî (Mekke: Merkezü ihyâi’t-türâsi’l-İslâmî, 1988/1408), 4/205-206; Ebû’l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît* (Riyad: Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430), 13/506-508; Ebû Muhammed Abdülhak b. Atıyye el-Endelûsî, *el-Muharrerü’l-vecîz fî tefsîri’l-Kur’âni’l-azîz* (Doha: Vizâretü’l-evkâfi ve’ş-şuûni’l-İslâmiyye, 1428/2007), 5/556. Vâhidî çenenin secde organlarından olmaması sebebiyle âyetle de *yescüdün* değil de *yehurrûne* denildiğine dikkat çekmekte ve *yehurrûne* fiilinin hızlı bir şekilde âyetle bahsedilen kimselerin yere kapandıklarını anlatmak için zikredildiğini ifade etmiştir. Bk. Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 13/508.

²⁵ Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 124-125; İsmail Cerrahoğlu, “Zamahşeri ve Tefsiri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (1983), 71.

²⁶ Burada bizim getirdiğimiz izahın *el-Keşşâf* ve *Envâru’t-tenzîl*’in çok sayıdaki hâşiyelerinden herhangi birinde de bulunması muhtemeldir. Ancak böyle bir değerlendirmeye bu çalışmada takip ettiğimiz -geçmiş şerh ve hâşiyelerdeki bilgileri de dikkatle gözeten- hâşiyelerde rastlayamadık.

²⁷ Ayrıca bk. el-A’râf 7/120; eş-Şuarâ 26/46.

²⁸ Nitekim Zemahşerî, Şuarâ sûresinin 46. âyetindeki “فَأَلْقَى السَّحَرَةُ سَاجِدِينَ” ifadesinin tefsirinde “elkâ” fiilini atmak manasındaki “taraha” fiili ile açıklamaktadır. Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/392.

da sahiptir. Dolayısıyla burada Zemahşerî ve Beyzâvî'nin ifadelerine yüzün secdeye konulması değil, kıyam halinde iken başın yukarıdan aşağıya yere/secde mahalline doğru atılması anlamı verilirse Zeccâc'ın belirttiği gibi kıyam halindeyken “yüzün yere en yakın” ya da Zemahşerî ve Beyzâvî'nin ifadesiyle “yüzün yere ilk atılan organı” çene olmaktadır.

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî ikinci olarak ise Beyzâvî'nin “لَا تَذْقَانِ” ifadesindeki *lâm* harfinin yere kapanmanın çene organına tahsis etmek için geldiği yönündeki açıklamasını eleştirmiştir. Çünkü ona göre eğer secdenin sadece çeneye mahsus olduğu kabul edilirse diğer organlar secde ile ilişkilendirilmemiş olur. Öte yandan secdede çene yere hiç değmemektedir. Şeyhzâde'ye göre bu âyetin kastı kendilerine Kur'ân okunduğunda kendilerine ilim verilenlerin hakikî anlamda secde ettiklerini açıklamak değildir. Aksine âyette onların Kur'ân âyetlerini duyduklarında tam bir teslimiyet ve boyun eğiş içinde oldukları beyan edilmiştir. Şeyhzâde bu ifadede istiâre-i temsiliye bulunduğunu kanaatindedir. Âyette bahsedilen kimselerin tam bir teslimiyet ve boyun eğiş içinde oluşları, çeneleri üzerine kapanmaya benzetilmiştir. Çünkü yüzü üzerine yere kapanmak boyun eğmenin en ileri noktasını gösterir. Şeyhzâde bu açıklamasına Kur'ân'ın başka âyetlerinden de örnekler zikretmiştir. Ona göre âyetlerdeki “انْقَلَبْتُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ” “([Muhammed (as) ölür ya da öldürülürse] topuklarınızın üzerinde geriye mi döneceksiniz?)”²⁹ ve “فَنَبِّئُوهُمْ زَرْأَاءَ ظُفُورِهِمْ” (Verdikleri sözü sırtlarının arkasına attılar.)³⁰ ifadeleri de hakikî değil temsîlî anlatımlardır.³¹

Şeyhzâde'nin eleştirdiği hususta başka muhaşşiler de açıklama yapmışlardır. Örneğin Kâzerûnî'ye göre âyette çenelerden kastın yüz anlamında olduğu kabul edilirse yere kapanmak yüze mahsus kılınabilir. Ancak Beyzâvî'nin ifadesinden bu anlaşılmamaktadır.³²

Hafâcî ve Konevî ise yere kapanmanın çeneye mahsus kılınması konusunda bir işkâlin bulunmadığı kanaatindedirler. Çünkü Beyzâvî burada ihtisas ile hasretmek manasını kastetmemiştir. Burada amaç, yere kapanmanın çenenin bir özelliği olması anlamındadır.³³ Bazı tefsirlerde ise genellikle *lâm* harf-i cerinin *alâ* manasında olduğu, Arapların yüz üstü yere düşen bir kimse için “Harra li'z-zakni” dedikleri belirtilmiştir.³⁴ Kanaatimizce burada tahsisten

²⁹ Âl-i İmrân 3/144.

³⁰ Âl-i İmrân 3/187.

³¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 5/439.

³² Kâzerûnî, *Hâşiyetü'l-Kâzerûnî*, 3/213.

³³ Hafâcî, *İnâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râdî*, 6/68-69; Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 11/611.

³⁴ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 13/507-508; Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr: Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1401/1981), 21/70; Ebû Abdillâh Muhammed

ziyade kullanımın Arap dilinde bu şekilde (*lâm* harfi ceri ile) belirlendiğini kabul etmek daha tutarlı görünmektedir. Molla Gürânî'nin de belirttiği³⁵ gibi secde halinin çene ile sınırlanması vakıa ile uyuşmamaktadır.

Bu noktada hâşiyelerdeki tartışmanın âyetin tefsirini olgunlaştırdığı söylenebilir. Şârih ve muhaşşiler diğer tefsirleri de kaynak olarak âyetin yorumuyla ilgili görüşleri bir arada değerlendirmişlerdir. Özellikle Hafâcî'nin açıklamaları bu durumun açık bir örneğini teşkil etmektedir.³⁶ Tefsirler de hâşiyelerde olgunlaşan bu bilgilerden istifade etmişlerdir. Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) bu âyetin tefsirinde yer verdiği bilgilerde bu durum açıkça görülebilir.³⁷ Bu literatür beraberce dikkate alındığında âyetteki “ezkân” kelimesiyle ilgili öne çıkan yorum zenginliğini şöyle özetlemek mümkündür:

- a. Âyette çenelerden kasıt yüzlerdir. Bu görüş İbn Abbâs (ö. 68/687-88) ve Katâde'ye (ö. 117/735) nispet edilmiştir.³⁸ Bazı müfessirler bunu parçanın zikredilip bütünün kastedildiği mecaz olarak ifade etmişlerdir.³⁹
- b. Hasan-ı Basrî'ye (ö. 110/728) nispet edilen bir görüşe göre âyette çeneler ile sakallar kastedilmiştir.⁴⁰ Taberî, sakalların toplandığı bölgenin çene olduğu da dikkate alındığında bu âyette sakalların kastedilmiş olmasının âyetin zâhirî anlamına daha uygun olduğunu

b. Ahmed b. Ebî Bekir el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî v.dğr. (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1427/2006), 13/190; Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-muhît*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd & Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1413/1993), 6/86; Şemsüddîn Ahmed b. Süleymân b. Kemâl Paşa er-Rûmî el-Hanefî, *Tefsîru İbn Kemâl Paşa*, thk. Mâhir Edîb Habbûş (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1439/2018), 6/214.

³⁵ Molla Gürânî, *Gâyetü'l-emânî*, 4/478-479.

³⁶ Bk. Hafâcî, *Înâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râdî*, 6/68-69.

³⁷ Bk. Mahmûd el-Âlûsî el-Bağdâdî, *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-seb'î'l-mesânî* (Beyrut: Dâru'ihyâi't-türâsî'l-Arabî, ts.), 15/189-190.

³⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdurrahmân Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Müessesetü't-târîhi'l-Arabî, 1423/2002), 2/555; Zeccâc, *Meânî'l-Kur'an ve i'râbüh*, 3/264; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî (Kahire: Hecr, 1422/2001), 15/119; Nehhâs, *Meânî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, 4/205; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, nşr. es-Seyyid Abdülmaksûd b. Abdirrahîm (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, ts.), 3/280; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 13/506; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 5/556; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 6/85.

³⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 6/85; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 13/190; Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 11/610; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 15/189.

⁴⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/120; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 3/280; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 13/507; Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 21/70; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 13/190.

belirtmiştir.⁴¹ Mâverdî (ö. 450/1058) de sakalların toprağa sürülmesinin tevazu da son noktayı ifade ettiğine dikkat çekmiştir.⁴²

c. Âyette gerçek manada çeneler kastedilmiştir. Çünkü çeneleri yere koymak boyun eğmede son noktadır.⁴³

d. Tazimde bulunmak için yeri öpmek âdet olmuştur. Çene de yeri öperken yüzdeki yere değen ilk organdır.⁴⁴

e. Âyette Allah'a karşı boyun eğmeyi ifade etmek için gerçek değil, temsîlî bir anlatım yapılmıştır.⁴⁵ Şeyhzâde ve Âlûsî burada istiâre-i temsîliyye olduğunu ifade etmişlerdir.⁴⁶

f. Bu ifade ileri seviyede haşyet içinde olmak anlamından kinâyedir. Kişi Allah'a karşı büyük bir korku taşıyınca secde eder gibi yere kapanır.⁴⁷

g. Âyette kendilerine ilim verilenlerin çeneleri üzerine kapandıklarının ifade edilmesi bu kimselerin vasıflarını mübâlağalı bir üslupla anlatımdır. Bu kimselerin Kur'ân'ı duyunca takındıkları tevazu ve boyun eğmede ulaştıkları ileri noktayı ifade etmektedir. Onları medh etmek için gelmiştir.⁴⁸

h. Söz konusu ilim sahipleri, huşûlarından dolayı çenelerini dahi yere dokunduracak kadar toprağa kapanmışlardır. Bu da âyette bahsedilen kimselerin yere kapanmada mübâlağa gösterdikleri anlamına gelmektedir.⁴⁹

i. Âyette bahsedilen çeneleri üzerine kapanma, namazdan kinâyedir.⁵⁰

j. Âyette gerçek secde kastedilmiştir.⁵¹

⁴¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/120.

⁴² Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 3/280; Ayrıca bk. Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 21/70.

⁴³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 6/86; Molla Gürânî, *Gâyetü'l-emânî*, 4/479; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 15/189.

⁴⁴ İbnü't-Temcîd, *Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, 11/611.

⁴⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu v.dğr., mürâcaa: Bekir Topaloğlu (İstanbul: Dâru'l-Mizân, 2007), 8/376.

⁴⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 5/439; Hafâcî, *Înâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râdî*, 6/68; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 15/189.

⁴⁷ Fahreddîn er-Râzî, *et-Tesîru'l-kebîr*, 21/70.

⁴⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 13/189; Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 11/611.

⁴⁹ Tîbî, *Futûhu'l-gayb fi'l-keşf an kinâi'r-rayb*, 9/395-396; İbnü't-Temcîd, *Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, 11/611; Kâzerûnî, *Hâşiyetü'l-Kâzerûnî*, 3/213; İbn Kemâl, *Tefsîru İbn Kemâl Paşa*, 6/214; Ebussuûd b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-kerîm* (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.), 5/199.

⁵⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 8/376.

⁵¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 8/376; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 15/189.

2. “Ve kad efleha’l-yeve me’ni’sa’lâ” (Tâhâ 20/64) İfadesi Ara Cümle midir ve Kimin Sözüdür?

Tâhâ sûresinde Hz. Musa kıssasından uzunca bahsedilir. Sûrenin âyetlerinde Hz. Musa’nın Firavun’a gönderildiği, ancak Firavun’un kendisine gösterilen delilleri sihir olarak niteleyerek yalanladığı ve kendisinin de Hz. Musa’ya sihirle karşılık vereceğini söylediği belirtilir. Âyetlerde daha sonra Firavun’un sihirbazlarını toplayıp Hz. Musa’nın karşısına çıkmak üzere hazırlık yaptıkları ifade edilmiştir.⁵² Sûrenin 62-64. âyetlerinde anlatıldığı üzere Firavun ve sihirbazlarının kendi aralarında şöyle bir konuşma geçmiştir: قَالُوا إِن هَٰذَا لَسَاحِرٌ يُرِيدُ أَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَ بِطَرِيقِكُمُ الْمُثَلَّى فَاجْمِعُوا كَيْدَكُمْ ثُمَّ ائْتُوا صَفًّا وَقَدْ أَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنْ اسْتَعْلَى “Bunun üzerine onlar, durumlarını aralarında tartıştılar; gizli gizli fısıldaştılar. Bu ikisi, muhakkak ki, sadece sihirleriyle sizi yurduvuzdan çıkarmak ve sizin örnek yolunuzu ortadan kaldırmak isteyen iki sihirbazdır. O halde hilenizi kararlaştırın; sonra sıra halinde gelin! Muhakkak ki bugün, üstün gelen kazanmıştır, dediler.” (Tâhâ 20/63-64)⁵³

Müfessir Beyzâvî bu âyetlerin tefsirinde “وَقَدْ أَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنْ اسْتَعْلَى” *“Muhakkak ki bugün, üstün gelen kazanmıştır”* (Tâhâ 20/64) ifadesinin bir ara cümle (cümle-i i’tirâziyye) olduğunu belirtmiştir.⁵⁴ Muhaşşî Şeyhzâde’ye göre Beyzâvî, söz konusu açıklamasıyla bu ifadenin sihirbazların sözleri arasına girmiş, Allah’ın kelamı olduğunu kastetmektedir. Yani “وَقَدْ أَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنْ اسْتَعْلَى” ifadesi sihirbazların birbirlerini cesaretlendirmek için söyledikleri bir söz değildir. Bu söz Allah tarafından söylenmiştir. Fakat Şeyhzâde’ye göre müfessirin bu açıklaması üzerinde tekrar düşünmeye ihtiyaç vardır. Çünkü âyetin zâhiri, bu ifadenin dikkatle kuracakları tuzaklarını bir araya toplamak ve birlikte hareket etmek üzere kavimlerini cesaretlendirmek için sihirbazlar tarafından söylenmiş bir söz olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Şeyhzâde bu ifadenin bir ara cümle olmadığı kanaatine sahiptir.⁵⁵

Beyzâvî’nin bu açıklaması diğer muhaşşîlerin de dikkatini çekmiştir. Söz gelimi Sa’dî Çelebi ve Hafâcî burada iki ihtimali de mümkün görmektedirler. Yani onlara göre âyetteki bu ifadenin Firavun kendilerine ödül vaad ettiğinde sihirbazların birbirlerini teşvik etmek için söyledikleri bir söz olması da Allah’ın sözü olması da caizdir. Ancak Allah’ın sözü olması durumunda âyette

⁵² Tâhâ 20/41-62; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 16/72-95.

⁵³ Âyet meâllerinde TDV’nın yayınladığı meâlden istifade edilmiştir. (*Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, haz. Ali Özek v.dğr., Ankara: TDV, 2000.)

⁵⁴ Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 2/395-396.

⁵⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, 5/636.

bahsedilen üstün gelenden kasıt Hz. Musa ve Harun'dur ve o zaman burada bir teşvik bulunmaz.⁵⁶ Hafâcî ayrıca Şeyhzâde'nin zikrettiği eleştiriyi nakletmiş, ancak kendisi buna katılmamıştır. Ona göre bu ifade ister sihirbazların sözü ister Allah'ın sözü olsun her iki durumda da bir ara cümle olabilir. Bunu engelleyecek bir durum yoktur. Yani ona göre Beyzâvî'nin bu ifadenin ara cümle olduğuna dair açıklamasında bir sorun bulunmamaktadır. Her iki yoruma göre de bu ifade, ara cümle olarak anlaşılabilir.⁵⁷

Konevî ise Beyzâvî'nin bu ifadesinin aslında Zemahşerî'ye ait olduğunu, Beyzâvî'nin Zemahşerî'nin bu açıklamasından razı olduğuna dikkat çekmiştir. Konevî'nin de bu konuda bir itirazının olmadığı anlaşılmaktadır. Konevî'ye göre bu cümle-i mu'teriza, sihirbazların muarızlarına karşı birbirlerini cesaretlendirmek için söyledikleri bir sözdür. Ona göre âyetle zikredilen "felâh"tan maksat ise sihirbazların Firavun'a yakın bir konuma erişmeleri ve onlara mükafat verilmesidir.⁵⁸

Tefsirlerde de bu cümlelerin bir ara cümle olduğuna dikkat çeken bazı müfessirler olmuştur. Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310), Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574) ve Âlûsî bu ifadenin önceki ifadelerini teyid etmek için sihirbazlar tarafından cümle-i mu'teriza olarak söylenen ilave bir kelim olduğunu belirtmişlerdir.⁵⁹ Görüldüğü üzere bu müfessirler de ifadenin ara cümle olmasının sözün bir başkası tarafından söylenmiş olması anlamına gelmeyeceği kanaatindedirler. İfade hem ara cümle hem de sihirbazlara ait olabilir. Diğer bazı müfessirler ise bu ifadenin ara cümle olup olmadığına değinmeksizin Firavun ve sihirbazlar tarafından söylenmiş bir söz olduğunu ifade etmişlerdir.⁶⁰ Semîn el-Halebî'nin (ö. 756/1355) ise Şeyhzâde'den daha önce aynı itirazını dile getirdiği görülmektedir. O da bu ifadenin sihirbazlara ait olduğunu ve bu durumunda ara cümle olamayacağını ifade etmiştir.⁶¹ Kanaatimizce siyakin bozulmaması açısından müfessir ve muhaşşîlerin de belirttiği üzere bu ifadenin sihirbazların sözünün bir devamı olarak anlaşılması daha kuvvetli bir ihtimaldir. Ancak Mâtürîdî'nin de işaret

⁵⁶ Sa'dî Çelebi, *Hâşiye ale'l-Kâdî el-Beyzâvî*, 111b; Hafâcî, *Înâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râdî*, 6/213.

⁵⁷ Hafâcî, *Înâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râdî*, 6/213.

⁵⁸ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 12/381.

⁵⁹ Fahreddîn er-Râzî, *et-Tesîru'l-kebîr*, 22/81; Ebü'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-kelimi't-tayyib, 1419/1998), 2/372; Ebussuûd, *İrşâdü'l-aklî's-selîm*, 6/26; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 16/226.

⁶⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 16/106; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 9/212; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 14/98; Ebu Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 6/239; Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Kesîr ed-Dimeşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed v.dğr. (Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1421/2000), 9/349.

⁶¹ Ahmed b. Yûsuf Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-mesûn fi ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, thk. Ahmed Muhammed Harrâd (Dimeşk: Dâru'l-kalem, 1406/1986), 8/69.

ettiği üzere bu ifadenin Allah'a ait olması da tamamen ihtimal dışı değildir.⁶² Bu ifadenin sihirbazların sözü olması durumunda ara cümle olamayacağına yönelik Şeyhzâde'nin zikrettiği itiraz muhaşşî ve müfessirlerin çoğunluğu tarafından kabul edilmemiş görünmektedir. Müfessirlerin de belirttiği üzere sihirbazlar, Hz. Musa'ya karşı nasıl hareket edeceklerini kararlaştırırken sözlerinin sonuna teşvik edici bu cümleyi eklemişlerdir.⁶³

3. Kadınlara Zina İftirası Atanlar Küfre mi Girmiş Olurlar?

Kâdî Beyzâvî عَظِيمٌ عَذَابٌ لَهُمْ عَذَابٌ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ “Muhakkak ki namuslu, kendilerine atılan iftiradan habersiz mümin kadınlara iftira atanlar (zina isnadında bulunanlar), dünya ve âhirette lânetlenmişlerdir. Onlar için çok büyük bir azap vardır.” (en-Nûr 24/23) âyetinin tefsirinde şöyle bir açıklama yapmaktadır:

Resûlullâh'ı ve mü'minleri kötölemek için iffetli, kendilerine atılan iftiradan habersiz, Allah ve Resûlüne iman etmiş namuslu kadınlara ırzlarına saldırmayı mubah görerek İbn Übey gibi iftira atanlar, onlara dil uzattıkları için dünya ve âhirette lanetlenmişlerdir. Günahlarının büyüklüğü sebebiyle onlar için büyük bir azap vardır. Bu cezanın tevbe etmeyen her müfterinin hükmü olduğu ifade edilmiştir. Yine bunun Hz. Peygamber'in hanımlarına iftira atanlara mahsus olduğu da söylenmiştir. Bu sebeple İbn Abbas (ra) “Onun tövbesi yoktur. Eğer Kur'ân'ın tehditlerini araştırırsan Hz. Âişe'ye (ra) atılan iftira hakkında nâzil olanlardan daha ağırını bulamazsın.” demiştir.⁶⁴

Şeyhzâde, Beyzâvî'nin bu açıklamasındaki “kadınların ırzlarına saldırmayı mubah görerek” (استباحة لعرضهن) ifadesi ile âyete namuslu kadınlara iftira atmanın küfrü gerektireceği anlamını yüklediğini ifade etmiştir. Ancak Şeyhzâde'ye göre zâhir, bu manayı ötelemekte, âyette bahsedilen tehdidin tevbe etmeme şartına bağlı olduğunu göstermektedir. Çünkü ister küfür ister fiske olsun tevbe edildiğinde ilâhî vaad gereği günah bağışlanır.⁶⁵

Kaynaklarda bu âyetin (i) Hz. Âişe'ye (ö. 58/678) iftira atan Abdullâh b. Übey gibi münafıklar, (ii) Hz. Peygamber'in eşlerine iftira atanlar (iii) genel olarak

⁶² Mâtürîdî, bu ifadenin sihirbazlara ait olduğu üzerine açıklamalar yapmakla birlikte Allah'ın sözü olma ihtimalini de mümkün gördüğünü ihsas ettiren ifadeler kullanmaktadır. Bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/212.

⁶³ Zerkeşî ana cümlelerin de ara cümlelerin de Allah'a ait olduğu ya da bunun aksine peygamberlerin sözlerinin arasında Allah'ın sözünün yer aldığı bazı âyetleri örnek olarak zikretmektedir. Bk. Bedreddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Kâhire: Mektebetü Dâri't-türâs, 1376/1957), 3/56-63.

⁶⁴ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 2/491.

⁶⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 6/207.

namuslu kadınlara iftira atan herkes ve (iv) hicret etmek için evinden çıkan kadınlara zina isnad eden müşrikler hakkında nâzil olduğu gibi farklı görüşler ortaya konulmuş, âyetin sonundaki tehdit de âyette kastedilenlere bağlı olarak yorumlanmıştır.⁶⁶

Âyetin Hz. Âişe başta olmak üzere Hz. Peygamber'in hanımlarına iftira atanlar hakkında nâzil olduğu görüşünü benimseyenler İbn Abbâs'ın "Onun tevbesi yoktur" görüşünü de dikkate alarak bu kimselerin nifak ehli (münafık) olarak öldüklerini⁶⁷ ve ebedî azap içinde olacaklarını ifade etmişlerdir. Bu görüş sahipleri Resûlullâh'ın hanımları dışındaki mü'min kadınlara zina iftirası atanların durumunun ise aynı sûrenin 4-5. âyetlerinde açıklandığını⁶⁸ ve gerçekten tevbe ettikleri takdirde bu kimselerin kazif cezası ile cezalandırıldıktan sonra âhirette affedileceklerini söylemişlerdir. Bu görüş İbn Abbâs, Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713), Dahhâk (ö. 105/723) ve İbn Merdûye'ye (ö. 410/1020) nispet edilmektedir.⁶⁹ Bununla birlikte ifk hadisesiyle ilişkili görülüp de kazif cezası alan ve pişman olan Mıstah, Hassân b. Sâbit ve Hamne bint. Cahş gibi sahâbîlerin durumlarının farklı olduğunu, münafıklardan ayrı tutulmaları gerektiğini belirten müfessir ve muhaşşiler bulunmaktadır. Ayrıca bu görüş sahipleri İbn Abbâs'ın Hz. Âişe'ye iftira atanların tevbelerinin kabul olmayacağına dair sözünü ifk hadisesinin ne kadar çirkin olduğu konusunda bir mübâlağa olarak yorumlamaktadırlar. İbn Abbâs'ın ifadesinin hakikî olarak anlaşılmaması gerektiği, diğer naslarla uyumlu olmadığı; küfür olsun, kazif olsun veya başka günahlardan olsun kişi gerçekten tevbe ederse âhirette bu tevbesinin kabul edileceği değerlendirilmektedir.⁷⁰

Şeyhzâde'nin de dahil olduğu diğer görüş sahipleri ise bu âyetin Hz. Âişe hakkında inmiş bile olsa bütün mü'min kadınlara iftira atan kimseleri içine aldığı belirtmektedirler. Âyette bahsedilen vasıfları hâiz bir kadına iftira atan

⁶⁶ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîr*, 3/193; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17/226-230; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 16/178-180; Fahrreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 23/194; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 182-183; Muhsin Demirci, *Kur'ân Tefsirinde Farklı Yorumlar (Tespitler-Değerlendirmeler)* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 2/393.

⁶⁷ Âyetin Hz. Âişe hakkında indiğini ifade eden İbn Kesîr, ulemânın bu âyette zikredilenlerden sonra Hz. Âişe'ye söven, ona iftira atan kimsenin kâfir olduğuna dair icmâ ettiklerini belirtmiştir. (İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, 10/198)

⁶⁸ وَالَّذِينَ يَزْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ الْقَاسِيُونَ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ رَبِّهِمْ "Namuslu kadınlara zina isnadında bulunup, sonra (bunu isbat için) dört şahit getiremeyenlere seksener sopa vurun ve artık onların şahitliğini hiçbir zaman kabul etmeyin. Onlar tamamen günahkârdırlar. Ancak bundan sonra tevbe edip ıslah olanlar müstesnadır. Allah çok bağışlayıcı ve merhametlidir." (en-Nûr 24/4-5)

⁶⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, 10/198-200; İbnü't-Temcîd, *Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, 13/307; İbn Kemâl, *Tefsîru İbn Kemâl Paşa*, 7/257-258 Sa'dî Çelebi, *Hâşiyetü ale'l-Kâdî el-Beyzâvî*, 142a; Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 6/166; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 18/126-127.

⁷⁰ Hafâcî, *İnâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râdî*, 6/368; Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 13/308; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 18/126-127.

herkes bu âyetle belirtildiği üzere dünyada ve âhirette lanetlenmiştir ve onlar için büyük bir azap vardır. Ancak ölmenden önce bu günahından tevbe edenler bunun dışındadır. Dolayısıyla söz konusu tehdit, tevbe etmeden ölmek şartına bağlıdır. Küfür veya fık arasında bir fark yoktur. Gerçekten tevbe edenin günahı bağışlanır.⁷¹

Ancak muhaşşîlerin de belirttiği üzere Beyzâvî'nin burada dikkat çektiği bir incelik bulunmaktadır. O, âyeti Resûlullâh'ın hanımlarına iftira atmakla ilgili olarak yorumladığı için bu durumu, Allah'ın haram kıldığı kazif olayını mübah görmek olarak değerlendirmekte ve bu kimselerin tevbesinin kabul olmayacağını ifade etmektedir. Beyzâvî'nin maksadı namuslu kadınlara iftira atanların iki cihanda da lanetlendiklerine işaret etmektir. Çünkü kazif büyük bir günahdır. Beyzâvî bu kimselerin kazfi helal görmeleri ve Resûlullâh'a dil uzatmaları sonucu küfre girdiklerine işaret etmiştir.⁷² Ancak Konevî İsmail Efendi haklı olarak burada iftira atan kimselerin tevbe etmemeleri kaydı ile laneti hak edeceklerini, dolayısıyla âyetle bahsedilen tehdidin, kazif suçunu helal kabul edip bundan tevbe etmeyenlere mahsus olduğunu ifade etmiştir.⁷³

Netice-i kelâm olarak ifade edilecek olursa bu âyetten namuslu mü'min kadınlara iftira atanların mutlak anlamda küfre gireceği anlamı çıkmamaktadır. Küfür ancak bu büyük günahı helal kabul edenler ve Hz. Âişe olayındaki münafıklar için söz konusu olabilir. Diğer taraftan âyetle söz konusu edilen tehdit de mutlak anlamda bu iftira suçunu işleyenlere yönelik değildir. Her iki durum da tevbe etme şartıyla kayıtlıdır. Bu durumda olup da tevbe etmeden ölenler bu tehlide müstehaktırlar. Dolayısıyla Şeyhzâde itirazında haklı görünmektedir. Ancak her ne kadar Beyzâvî bu âyeti, Hz. Âişe'ye iftira atan münafıklarla kayıtlı olarak tefsir etmiş olsa da onun açıklamasında "Bu cezanın tevbe etmeyen her müfterinin hükmü olduğunu"na⁷⁴ dair bir alıntıya yer verdiğini belirtmek gerekir.

⁷¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17/230; Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 23/194; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 2/496; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr*, 6/405-406; Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 13/306. Mâtürîdî ise âyetin münafıklar hakkında indiğini ve mü'min namuslu kadınlara iftira atmanın münafıkların karakteristik bir özelliği olduğunu ifade etmiş, ancak o da âyetteki tehdidin tevbe etmeden nifakları üzerine ölenler için geçerli olduğunu belirtmiştir. Bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/125.

⁷² Sa'dî Çelebi, *Hâşiye ale'l-Kâdî el-Beyzâvî*, 142a; Hafâcî, *Înâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râdî*, 6/368; Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 13/306.

⁷³ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 13/308.

⁷⁴ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 2/491.

4. Cennet Ehli, Allah'ın Cemalini Kesintisiz Olarak mı Yoksa Belirli Vakitlerde mi Göreceklardır?

Bilindiği gibi Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasındaki derin ihtilaflardan biri "ru'yetullâh" meselesidir.⁷⁵ Beyzâvî, bu konuda Ehl-i Sünnet'in en kuvvetli delillerinden biri olan "وَجُوهٌ يُّؤَمِّدُ نَاضِرَةٌ إِلَى رَبِّهَا نَاطِرَةٌ" (el-Kıyâme 75/23-24) âyetlerinin yorumuyla ilgili olarak Zemahşerî'nin ileri sürdüğü bir argümana karşılık vermiş, ancak Beyzâvî'nin bu cevabı Şeyhzâde tarafından sorunlu bulunmuştur.

Zemahşerî, نَاطِرَةٌ "O gün yüzler) Rabbine bakmaktadır." (el-Kıyâme 75/23) âyetinde mef'ûlün öne geçmesinin ihtisas için olduğunu belirtmiş ve Kur'ân'dan âyetler zikrederek⁷⁶ bu yorumunu delillendirmiştir. Ona göre eğer bu âyetteki "نَاطِرَةٌ" kelimesi Ehl-i Sünnet'in dediği gibi "görmek" manasına hamledilirse bu durumda mü'minler âhirette sayısız şeye bakarlarken nasıl olur da "sadece" Rablerine bakabilirler? Allah "manzûrun ileyh" bile olsa mü'minler nazarlarını nasıl sadece Allah'a tahsis edebilirler? Ona göre bu imkansızdır. Bundan dolayı Zemahşerî'ye göre "nazar" kelimesi "beklemek" ve "ummak" anlamında anlaşılmalıdır. Dilden bazı kullanımları da örnek veren Zemahşerî âyetin "Onlar nimet ve ihsanı sadece Rablerinden beklerler/umarlar" anlamında yorumlanması gerektiğini öne sürmüştür.⁷⁷

Beyzâvî ise söz konusu âyeti şöyle tefsir etmektedir:

"Allah'ın cemâlini izlemeye dalmış gitmiş görürsün, öyle ki O'ndan başka hiçbir şeyin farkında değildir. Bunun için mef'ûl başa alınmıştır. Bu, her durumda değildir ki O'ndan başkasına bakmak ona mani olsun."⁷⁸

Muhaşşîlerin de belirttiği üzere Beyzâvî burada bir taraftan âyeti tefsir ederken bir taraftan da isim belirtmeksizin Zemahşerî'ye cevap vermektedir.⁷⁹ Nitekim Şeyhzâde de Beyzâvî'nin "Bu her durumda değildir ki O'ndan başkasına bakmak ona mani olsun" ifadesinin aslında "Cennet ehli nasıl olur da hem

⁷⁵ Talat Koçyiğit, *Kur'an ve Hadiste Ru'yet Meselesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 3, 7-8. Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'nin bu konudaki görüşleri ve birbirlerinin delillerine itirazları için bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî es-Semerkindî, *Kitâbü't-tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Merkezî'l-buhûsü'l-İslâmiyye, 2017), 158-168; Kâdî Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, thk. Abdülkerîm Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1416/1996), 232-277.

⁷⁶ Bakara 2/245; Âl-i İmrân 3/28; Hûd 11/88; Şûrâ 43/53; el-Kıyâme 75/12, 30.

⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/270. Ayrıca bk. Ömer Pakış, "Rü'yetullah ile ilişkilendirilen Âyetlerin Mu'tezilî Okuma Biçimi (Kâdî Abdülcebbar ve Zemahşerî Örneği)", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2001/2), 75.

⁷⁸ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 3/473.

⁷⁹ Sa'dî Çelebi, *Hâşiye ale'l-Kâdî el-Beyzâvî*, 272b; Hafâcî, *İnâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râdî*, 8/283.

koltuklarına kurulmuş birbirlerine bakarlar ve daha sayıya gelmeyen birçok nimeti tadarlarken hem de Allah'ın cemalini izlemeye dalıp gitmişlerdir" denilmesine karşı söylediğini belirtmiştir. Ancak Şeyhzâde, Beyzâvî'nin cevabını isabetli bulmamaktadır. Çünkü Beyzâvî cennette Allah'ın görülmesini delilsiz bir şekilde "bazı durumlar" ile kayıtlamıştır. Diğer taraftan bu, âyetteki övgü makamına da aykırı olup her durumda kulun Rabbini müşahade ettiğinin anlatıldığı bu âyete uygun değildir. Şeyhzâde mef'ûlün öne geçmesinin ihtisas için değil, ihtimam ve âyet sonlarının uyumu için olabileceğini söylemiştir.⁸⁰ Beyzâvî'nin ilgili ifadesi hakkında açıklama yapan muhaşşilerinden Sa'dî Çelebi, Hafâcî ve Konevî ise Şeyhzâde gibi bir eleştiri getirmemişlerdir.⁸¹ Ebussuûd ve Âlûsî de Beyzâvî'yi destekleyen açıklamalar yapmışlardır.⁸² Bununla birlikte Zemahşerî'nin âyette mef'ûlün öne geçmesini ihtisasa hamleden yorumu çoğu Ehl-i Sünnet müfessiri tarafından eleştirilmiş, bu durum Şeyhzâde'nin belirttiği ihtimam ve âyet fasılalarının uygunluğu ile açıklanmıştır.⁸³

Şeyhzâde'nin Beyzâvî'yi Allah'ın cennette görülmesini delile dayanmaksızın bazı durumlarla kayıtladığı için eleştirmesi, kanaatimizce isabetli değildir. Beyzâvî her ne kadar bir delil zikretmemiş olsa bile, cennet ehlinin sabah ve akşam günde iki kere Allah'ı göreceklərini ifade eden bazı hadisler bulunmaktadır. Örneğin İbn Ömer'den rivayet edildiğine göre Resûlullâh şöyle buyurmuştur: "Cennet ehlinin en alt tabakasında olanı iki bin senelik genişliğindeki mülküne bakar, onun en uzağını en yakınına gördüğü gibi görür. Eşlerine, hizmetçilerine bakar. Cennet ehlinin en üstün mertebede olanları ise her gün iki kere Allah'ın cemaline bakarlar."⁸⁴ Bir başka hadiste ise Hz. Peygamber "'Cennet ehlinin en alt katında olanlar bin senelik yürüyüş genişliğindeki bahçelere, nimetlere ve tahtlara bakarlar. Cennet ehlinin Allah katındaki en kıymetlileri ise sabah ve akşam Allah'ın cemaline bakarlar' buyurmuş ve sonra 'Yüzler vardır ki, o gün ısl ısl parılayacaktır. Rablerine bakacaklardır' (el-Kıyâme 75/22-23) âyetini okumuştur."⁸⁵ Bu hadislerin de

⁸⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 8/421.

⁸¹ Sa'dî Çelebi, *Hâşiyetü ale'l-Kâdî el-Beyzâvî*, 272b; Hafâcî, *Înâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râdî*, 8/283; Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 19/457.

⁸² Ebussuûd, *Îrşâdü'l-akli's-selîm*, 9/67; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 29/145.

⁸³ Tîbî, *Futûhu'l-gayb fi'l-keşf an kınâi'r-rayb*, 16/70; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 8/380; Molla Molla Gürânî, *Gâyetü'l-emânî*, 7/840; Hafâcî, *Înâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râdî*, 8/283; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 29/145.

⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1416/1995), 4/333 (No: 4623); Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/510.

⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/16-17 (No: 5317); Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâdühû, 1395/1975), "Sıfatü'l-cenne" 17

delaleti ile Beyzâvî'nin dikkat çektiği üzere cennet ehlinin Allah'ı görmelerinin kesintisiz olmayacağı, cennetin diğer nimetlerini de tadacakları ifade edilebilir.

Sonuç

Tefsirler üzerine yazılan hâşiyelerde takip edilen tefsir metninin doğru ve daha kolay anlaşılması için gösterilen çabanın yanında müfessirlerin Kur'an yorumlarına çeşitli açılardan tenkitler yöneltildiği görülür. Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî de Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'i üzerine kaleme aldığı hâşiyesinde yer yer müfessiri eleştirmiştir. Şeyhzâde sunduğu bazı gerekçe ve delillerle müfessirin yorumlarını hangi açılardan isabetli bulmadığını açıklamıştır. Şeyhzâde'nin eleştirileri diğer *Envâru't-tenzîl* hâşiyeleri ile karşılaştırıldığında ise eserler arasında bir etkileşimin bulunduğu açığa çıkmaktadır. Bazı durumlarda eleştirinin kaynağı başka bir hâşiye olmakta bazen ise aynı konuda muhaşşîler kendi muhakemelerini yürütmektedirler. Bazı muhaşşîler, müfessire yöneltilen tenkitlerin savunusunu yaparken bazıları da müfessirin ifadelerinde tespit edilen işkâli daha da derinleştirmiştir.

Beyzâvî'ye yöneltilen eleştirilerde muhaşşîlerce dikkat çekilen bir durum ise ilgili ifadenin kaynağının Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ından alındığı ya da *el-Keşşâf* taki bir iddiaya cevap olduğuna yönelik tespittir. Dolayısıyla söz konusu eleştiri bir adım sonra *el-Keşşâf* eleştirisine dönüşmekte ve bu durumda *el-Keşşâf* şârih ve muhaşşîleri de tartışmanın içine dahil olmaktadır.

Şeyhzâde ve diğer muhaşşîler *Envâru't-tenzîl* metninde gördükleri probleme değinmek yanında Beyzâvî'den bağımsız olarak âyetin nasıl anlaşılması gerektiği konusunda da zengin bir içerik oluşturmuşlardır. Öyle ki Âlûsî gibi bazı müfessirler, âyetle ilgili farklı görüşleri tefsirlerden değil, hâşiyeler üzerinden eserlerine taşımışlardır.

Sonuç olarak hâşiye literatüründeki eleştirilerin en temel fonksiyonunun Kur'an'ın sahih olarak anlaşılmasına yapılan önemli katkı olduğu ifade edilebilir.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1416/1995.

Âlûsî, Mahmûd el-Bağdâdî. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-seb'î'l-mesânî*. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsî'l-Arabî, ts.

(No: 1553), "et-Tefsîr (Sûretü'l-Kiyâme)", 72 (No: 3330); Tîbî, *Futûhu'l-gayb fî'l-keşf an kınâi'r-rayb*, 16/171; Molla Gürânî, *Gâyetü'l-emânî*, 7/840.

Arıcı, Müstakim. "Bir Biyografinin Yeniden İnşası: Kâdî Beyzâvî, İlişki Ağları ve Eserleri". *İslâm İlim ve Düşünce Gelenğinde Kâdî Beyzâvî*. ed. Müstakim Arıcı. 23-103. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.

Baş, Erdoğan. "Şeyhzâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/97-98. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

Beyzâvî, Nâsîrüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî. *Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. nşr. Muhammed Subhi Hallâk & Muhammed Ahmed el-Atraş. Dimeşk-Beyrut: Dâru'r-reşîd, 1421/2000.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.

Boyalık, Taha. *el-Keşşâf Literatürü: Zemahşerî'nin Tefsir Klasiğinin Etki Tarihi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.

Cerrahoğlu, İsmail. "Zamahşeri ve Tefsiri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (1983), 59-96.

Cevdet Bey. *Tefsir Usûlü ve Tarihi*. haz. Mustafa Özel. İstanbul: Kayhan Yayınları, 2002.

Demirci, Muhsin. *Kur'ân Tefsirinde Farklı Yorumlar (Tespitler-Değerlendirmeler)*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelûsî. *el-Bahru'l-muhît*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd & Ali Muhammed Muavvaz. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1413/1993.

Ebussuûd b. Muhammed el-İmâdî. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-kerîm*. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.

Fahreddîn er-Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *et-Tefsîru'l-kebîr: Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.

Gündüzalp, Sultan Ümmügülsüm. "Atûfî'nin Mir'âtü't-Te'vîl Adlı Envârü't-Tenzîl Hâşiyesinde Beyzâvî'ye Yönelik Eleştirileri". *Osmanlı'da İlm-i Tefsir*, ed. M. Taha Boyalık & Harun Abacı. 283-316. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2019).

Hafâcî, Şihâbüddîn. *Hâşiyetü's-Şihâb: İnâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râdî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*. Beyrut: Dâru sâdır, ts.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak el-Endelûsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kur'âni'l-azîz*. Doha: Vizâretü'l-evkâfi ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1428/2007.

İbn Kemâl Paşa, Şemsüddîn Ahmed b. Süleymân er-Rûmî el-Hanefî. *Tefsîru İbn Kemâl Paşa*. thk. Mâhir Edîb Habbûş. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1439/2018.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl ed-Dimeşkî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed v.dğr. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1421/2000.

İbnü't-Temcîd, Muslihuddin Mustafa b. İbrâhim el-Hanefî er-Rûmî. *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beyzâvî ve me'ahû Hâşiyetü İbni't-Temcîd*. nşr. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1422/2001.

Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmed. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. thk. Abdülkerîm Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1416/1996.

Kaya, Mehmet. "Müellifi ve Kendisinde Hata Edilen Bir Eser Olarak Cemâleddîn Aksarâyî (ö. 791/188)'nin Hâşîye Ale'l-Keşşâf'ı ve Mutezîlî Düşünce sistemi ile Zemahşerî'ye Eleştirileri". *I. Uluslararası Aksaray Sempozyumu*. ed. Mehmet Sami Yıldız v.dğr. 507-531. Aksaray: Aksaray Üniversitesi Somuncu Baba Tarih ve Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını, 2017.

Kâzerûnî, Ebü'l-Fazl el-Kuraşî es-Siddîkî. *Hâşiyetü'l-Kâzerûnî*. Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Arabîyyeti'l-kübrâ, ts.

Kevâkibî, Muhammed b. Hasan. *Hâşîye alâ Hâşiyeti Sa'dî Efendi*. İstanbul Beyazıt Kütüphanesi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 1a-295a.

Kiraz, Celil. "Envârü't-Tenzîl Eleştirileri ve Tahlili". *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*. ed. Mustakim Arıcı. 659-705. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.

Koçyiğit, Talat. *Kur'an ve Hadiste Ru'yet Meselesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.

Konevî, İsmâüddin İsmâîl b. Muhammed el-Hanefî. *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beyzâvî ve me'ahû Hâşiyetü İbni't-Temcîd*. nşr. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1422/2001.

Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli. haz. Ali Özek v.dğr. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî v.dğr. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1427/2006.

Maden, Şükrü. *Tefsirde Hâşîye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzîl Hâşiyesi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkandî. *Kitâbü't-tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Merkez kü'l-buhûsü'l-İslâmîyye, 2017.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Ahmet Vanlıoğlu v.dğr.. mürâcaa: Bekir Topaloğlu. İstanbul: Dâru'l-mîzân, 2007.

Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb. *en-Nüket ve'l-uyûn*. nşr. es-Seyyid Abdülmaksûd b. Abdîrrahîm. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, ts.

Molla Gürânî, Şihâbüddîn Ahmed b. İsmâîl. *Gâyetü'l-emânî fi tefsîri kelâmi'r-Rabbânî*. thk. Hâmid b. Ya'kûb el-Ferîh. Dübey: Dâru'l-hadâra, 1439/2018.

Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdurrahmân Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Müessesetü't-târîhi'l-Arabî, 1423/2002.

Müstakîmzâde, Süleymân Sa'dedin Efendi. *Meşâyihnâme-i İslâm*. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1716, 1b-16a.

Nehhâs, Ebû Ca'fer. *Meânî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî. Mekke: Merkezü'ihyâi't-türâsi'l-İslâmî, 1988/1408.

Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-kelimi't-tayyib, 1419/1998.

Nüveyhiz, Âdil. *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâdir*. Beyrut: Müessesetü Nüveyhizi's-sekâfiyye, 1409/1988.

Pakiş, Ömer. "Rü'yetullah ile ilişkilendirilen Âyetlerin Mu'tezilî Okuma Biçimi (Kādî Abdülcebâr ve Zemahşerî Örneği)". *M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2001/2), 55-79.

Polat, Fethi Ahmet. *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler: Mu'tezilî Zemahşerî'ye Eş'arî İbnü'l-Müneyyir'in Eleştirileri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

Râgıb el-İsfehânî, Ebü'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Geylânî. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts.

Sa'dî Çelebi, *Hâşiye ale'l-Kâdî el-Beyzâvî*. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, 168, 1b-294a.

Semîn el-Halebî, Ahmed b. Yûsuf. *ed-Dürü'l-mesûn fi ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*. thk. Ahmed Muhammed Harrâd. Dimeşk: Dâru'l-kalem, 1406/1986.

Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *el-Bedru't-tâli' bi-mehâsini men ba'di'l-karni's-sâbi'*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, ts.

Şeyhzâde, Muhammed b. Muslihiddin Mustafa el-Kocevî el-Hanefî. *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*. nşr. Muhammed Abdülkâdir Şahin. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1419/1999.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî. Kahire: Hecr, 1422/2001.

Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî 'ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-Arabî, 1395/1975.

Tîbî, Şerefüddîn el-Hüseyn b. Abdillâh. *Futûhu'l-gayb fî'l-keşf an kınâi'r-rayb*. thk. İyad Ahmed el-Gavc v.dğr. Dübey: Câizetü Dübey ed-devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 2013/1434.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve evlâdühû, 1395/1975.

Uzun, Nihat. *İslam Tefsir Geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri: Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin el-Beydâvî'ye Eleştirileri*. Ankara: Ankara Okulu, 2016.

Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali. *et-Tefsîru'l-basît*. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî. *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. şrh. ve thk. Abdülcelîl Abduh eş-Şelebî. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1988/1408.

Zemahşerî, Cârullâh Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücihi't-te'vîl*. nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd & Ali Muhammed Muavvaz. Riyâd: Mektebetü'l-ubeykân, 1418/1998.

Zerkeşî, Bedreddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Kâhire: Mektebetü Dâri't-türâs, 1376/1957.

